

Յովհաննու Ոսկեբերանի ի Մեկնութենէն Մասութի:

Յինսաներորդ ծառէն:

... եւ անադատութեամբ եւ կոսկածել եւ գողալ եւ ի կարծիս կալ շարականցն եւ զգուշանալ ի զբարաշացն բերանոց եւ յայլոց արծաթափրացն ցանկութենէ. իսկ աղքատութիւնն ոչինչ ոչնպիսի է, այլ նմին հակառակ. անգողական տեղի է (եւ) զգուշաւոր [եւ] անբոյթ նաւահանդիստ, կրթութիւն եւ նահատակութիւն զգատութեան, հրեշտակական վարուց նմանութիւն: Լուարուք զայս որ յաղքատութեանդ իցէք եւ եւս առաւել որ մեծանալք ցանկանայցէք. ոչ եթէ աղքատութիւնն ինչ չար է, այլ չարութիւնն զաղքատութիւնն. մի համարիբ չար զաղքատութիւնն եւ չիկնիցի ինչ նա քեզ չար, զի ոչ եթէ ըստ բնութեան ինչ (երոցն, այլ ըստ մարտն մշխտորհորդ մարտիկն իցէ այս երկիւղ: Ես եւ ոչ ամառն) իսկ համարիմ այնպի վասն աղքատութեանն խաւսել թէ չէ չար. զի թէ զգատանայցես, բաղմապատիկ իսկ բարութեանց լինիցի քեզ այն աղբիւր, եւ այնուհետեւ եթէ իշխանութիւն որ կամ պատիւ ինչ ճոխութեան եւ զարութիւն եւ մեծութիւն եւ փափկութիւն զնիցէ առաջի եւ զաղքատութիւն՝ թողուս զայն ամենայն եւ զնա ընտրես, եթէ հաւատեալ ի վերայ շահիցն նորա հասանիցես: Եւ գիտեմք եթէ բազումք ծաղը իսկ առնեն զբանս, բայց մեք շտովմեք ինչ, այլ զձեզ աղաչեմք անսալ, եւ վաղվաղակի իսկ ի մեր կոյս լինիցիք: Եւ ինձ աղքատութիւնն աւրիորդի ումեք զարգարելոյ եւ գեղեցկի եւ բարենշանի նման թուի եւ արծաթափրութիւնն՝ զազանաղէմ ինչ շնորհքն եւ տուռն տուռն երեսաց կն[ւ]ոջ եւ սկզբն, զոր շուն երեքզլիի համբաւեն, եւ հիգրին եւ այլ իմք նոյնպիսեաց նշաւակացն, զոր առապելարկուքն կարկատիցեն: Եւ մի ինչ զայնուսի որ զաղքատութիւնն պարսաւիցեն ի մէջ բերեր, այլ զայնուսի որ նովան պայծառացան: Եւ ի վա սնեալ Եղիա յախշտակեցաւ գերանելի

1 Յօրին. Եւ անադատութեամբ: — 2 "շարականցն" = τους των βασκανών οφθαλμούς: — 3 "զբարատութեան" = παλαίστρα και γυμνάσιον φιλοσοφίας: — 4 տող մի պակաս է այստեղ, զոր այսպէս կը բացընէ յոյն բնագիրը, = οὐδὲ γὰρ ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος, ἀλλ' ἐν τῇ κρίσει των μαλακουργῶν ἀνδρῶν τοῦτο ἔστι τῶν ἁνῶν = φιλοσοφείω: — 18 "պատիւ ինչ ճոխութեան" = πολιτικὰς δυνάμεις: — 18 "եւ թեան եւ զարութիւնն" եղած էր: — 20-22 "թողուս — հասանիցես" յոյնի հետ բառական նոյն չէ այս տեղ: — 23 "Եւ ոչ ամառն" թարգմանուած է բնագիրն ու ձևաբան: — 25 "ի մեր կոյս լինիցիք" = συμπεριφύεσθε: — 29 Յօրին. հայտնի մեկնութիւնն է կամ լուսանցարութիւն մը "զոր շուն երեքզլիի համբաւեն" յաւելուածը: — 30 "հիգր" "փոր" Ոսկեբեր. Մեկն. Էս., էջ 458 եւ անտ էջ 18:

յախշտակութիւնն, նովաւ պայծառացաւ Եղիա նովաւ Յովհաննէս, նովաւ առաքելաբ ամենեքին միւսովն Աքաբ եւ Յեզղաբէղ եւ Գեհզիլ եւ Յուզբ եւ Կերոյն եւ Կայիափա դատապարտեցան: Այլ թէ կամիք, մի զայնուսի միայն որ աղքատութեամբ պայծառացան տեսցուք, այլ (Եւ չիկն էւս երեւոյս — րիւրիս հասարակ — Կորէս) ցուք, քանզի եւս աչքն սուրբ եւ յտակ են եւ չիք ի ներքս պղծութիւն, որպէս արծաթափրութեանն, որ մերթ ցամամբ այտնու եւ մերթ ցանկութեամբ այլայլեալ եւ մերթ ի սեռնութենէ նախանձու պղտտաի. եւ աղքատութեանն ոչինչ այնպիսի, այլ հեղ հանդարտ եւ քաղցր. ընդ ամենեան հայր մեղմն եւ զգաւնագոյնս, շատեայ զոր չգարչի յու մեքէ: Ուր ինչք իցեն անդ եւ թշնամութեան պատճառք եւ բազում մարտից. բերան նորա դարձեալ եւ թշնամութեամբ եւս լի է եւ հպարտութեամբ իմն եւ ամպարհաւածութեամբ (եւ) բազում անիծիւք, եւ սորա բերան եւ լեզու առաջի եւ լի զոհութեամբ հանա...:

Ճ. ԱՐԻՍՏԱԿՆՍ ՎԱՐԴԱՆՆԱՆ

ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ

1.

Կենսագրութիւն:

Գոհունակութեամբ սրտի 1251ին անհոյն մէջ կը հանգչէր Վանական, վասն զի Վանկատեր խումբ մը աշակերաներու, որոնք իւր ձեռքերուն մէջ մարզուած՝ արդէն արտաքին գործքերու եւ գրական ստպարէզին մէջ հոյսակապ ու արդիւնալից անձնաւորութիւններ հանդիսացած էին:

Առանց վարանման անոր դպրոցին գլխաւոր ու ակնաւոր ներկայացուցիչն է Վարդան Մեծ որուն միտքը Վանականի առջեւ պարզուեցաւ իբրեւ հող մը պարարտ, ուր գիտութեան սերմերը շաքլեցան. ուռձացան ու փթթեցան:

Երբ ինծի նպատակ կ'ընտրեմ յօրինել անոր կենսագրականն ու գրական աշխատասիրութիւնները, համոզուած եմ, որ իմ առջեւ — 35 Յօրին. "Եղիա": — 36 Յօրին. "Հովհաննէս": — 38 Յօրին. "Կարմիր": — 40 Մագաղաթի ծաղիկն անթեանի է տող մը, զոր յոյն այսպէս կը բացընէ: ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τῆς κόρης ταύτης τὸ κάλλος ἐπιτοκῆ πρόμεθα: — 42 Յօրին. "յարծաթափրութեան", ὁ (այսինքն) ὀφθαλμός τῆς φιλαργυρίας: — 43 "այտնուս" = γέλωτ: — 45-46 Յօրին. "հիգր" է հանդարտութիւն եւ քաղցրութիւն: — 49 Յօրին. "բերան":

երբեմն պիտի ելլեն գորդեան հանգոյցներ, որոնց լուծման գուցէ գոհացուցիչ կերպով պիտի հասնիմ: Ղասն զի «Ղարդան» անուն մի քանի անձինք այն ժամանակաշրջանին կը ծաղկին, երբ Ղարդան Մեծ¹ կը գործէր ու կը հեղինակէր: Այս իսկ պատճառաւ շատ մը կենսագրական ու գրական գծեր իրարու հետ շփոթուած են: Այս կէտերուն այնչափ ինծի թոյլ տրուած է մերձենալ որչափ իմ համառօտ ակնարկս կը ներէ:

«Ղարդանայ հայրենիքն, այսինքն ծննդեան տեղը, կը գրէ Հ. Ալիշան, չի յիշուիր, գոնէ ես չեմ յիշեր» (Հյպոմ. էջ 268). մինչդեռ տարիներ յառաջ անոր Պատմութեան առջեւ դրած յառաջարանին մէջ այն կէտին կը միտէր թէ՛ նա «Թուի հայրենեօք յԱրեւելեայ Հայոց ի սահմանակցութենէ Աղուանից տան» (էջ Բ): Ղերջին կարծիքս ընդունելի է, վասն զի «... կը կոչուի Արեւելցի², ք. շատ տեղ կ'անուանուի «Ղարդան վարդապետ Աղուանեաց» (Տաշ., Յուց., 769). Գ. կը յորջորջուի նաեւ «Գանձակեցի» որմէ կարելի է հետեւցնել թէ կամ Գանձակ քաղաքը եւ կամ անոր շրջակաները դիտելու է անոր կենաց արշալոյսը վարդամատ: Չամչեանի հետեւելով (Պոմ. Հայոց Գ., էջ 240) Մ. Էմին (Յառաջաբան, ուս. թրգմ., էջ 237) Ղարդանայ խանձարուրքը կը նկատէ Բարձրաբերդ Ղարշիթելով Արեւելցի եւ Բարձրաբերդցի Ղարդապետներն, ինչպէս իրմէ յառաջ ուրիշները³:

Արեւելցի վարդապետիս ծննդեան թուականն ենթադրելու է իբր 1200—1210: Ատոր կը հակիմ կրկին տեսակէտով. «... Ղարդան 1238ին կամ աւելի ճիշտը 1239—1240ին կը մեկնի Ս. Երկիր, անկէ կը դառնայ կիլիկիա եւ հոն իւր բազմակողմանի հմտութեամբ ու դրուատալից արդիւնաբերութեամբը կաթողի-

կոսին ուշադրութեան կ'արժանանայ եւ Հեթում Ա. Թագաւորին հաճութիւնը կը վայլէ եւ այս ամէնը հասուն հասակ մը (30—40) կը մատնանշեն: Բ. Ղարդան մինչեւ իւր կեանքին արեւմուտքը գրելով կը պատահէ, որ 70 էն վեր շատ դժուարին է:

Անոր ծնողաց¹ նկատմամբ ոչինչ գիտնել մեզի մատչելի եղած աղբիւրներէն: Լուուած է նաեւ թէ որուն քով առաւ իւր նախնական կրթութիւնը:

Ահա անձ մը, որուն արեւելքը թէեւ սկզբան ամպերով քողարկուած է, բայց կամոց կամոց որչափ մեր աչքերը զննքը կը հետապնդեն այնչափ աւելի կը բացուի ու կը ճառագայթէ:

Եթէ ոչ Ղարդանայ առաջին ուսուցիչը, սակայն գլխաւոր ուսուցիչն եղած է Յովհաննէս Վանական, ինչպէս նա իբրեւ երախտապարտ աշակերտ մը կ'աւանդէ. «Չոր ինչ արարին ազգն նետողաց գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հայս է Վանական իր հայրն է վարպետ ըլլալովն իսկ կիրակոս հարազատն իբրեւ աշակերտակից: Ղարդան՝ ուսման ծարաւի Վանականի գիտութեան աղբերէն անյազաբար ըմբռնեցաւ: Ատոր անոր ուսաւ Ս. Գրոց մեկնութեան այն կերպով, զոր ապա իւր գրքերուն մէջ գործածեց², այս է Ս. Հարց գործքերէն աւելի մեկնութիւն մը հիւսել քան թէ սեպհական գրէն յերկրէ:

Ղարդան իբրեւ հաւատարիմ աշակերտ մը իւր վարպետէն չի մեկնիր դառն օրերուն մէջ եւ անոր ցաւոց բաժակին բաժանակից կ'ըլլայ: Թաթարական ասպատակութիւններու առն շատ մը նեղութիւններ տեսնելէ ու անձամբ ալ զգալէ յետոյ Վանականէն հրաժարած է գուցէ ոչ զղեկամի եւ մեկնած է Անդրէն մենաստանը կայնեայ, զոր կիրակոս «միայնարանն իւր» կը կոչէ (Կիր. էջ 174):

Թէ որչափ ժամանակ Անդրէնի մէջ դեգերեցաւ կարելի չէ ըսել: Հ. Չամչեան կը գրէ. «Սա էր (Ղարդան) ծննդեամբ ի Բարձրաբերդոյ յաշխարհէն երրորդ Հայոց եւ ի գալ Վանական վարդապետի յայ-

¹ Ղարդանայ կենսագրութեամբ ու գրականութեամբ դրած են Հ. Չամչեան, Պոմ. Հայոց, էջ Ա, 16, Գ, 187, 227—230, 232—233, 237, 240—242, 261—262, 271: Հ. Աւետիսեան, Հայպատմութիւն, Ա. մասն, էջ 268: Նոյն՝ Մարտար, էջ 438: Նոյն՝ Սիսուան, էջ 224: Հ. Զարբանեան, Հետազոտութիւնք Նախնեաց աստիճանի վրայ, Ա. մասն, վիճակականութեան անոր Պատմութեան հոյ. եւ ուս. ասպարուսութեան յառաջարաններն ու մի քանի լրագր. ինչպէս ընթացքս պիտի տեսնուի:

² Ղարդանայ ամենէն սովորական յորջորջանքն է՝ «Մեծ» հմտ. Տաշ., Յուց., էջ 208 եւ 343, նաեւ Ղարդ. Վանական. հմտ. Հանդ. Ամս. 1921, էջ 166:

³ Հմտ. Մեկնութիւն սաղմոսաց Գաթի յորիւնեալ... Մեծին Ղարդանայ Բարձրաբերդոյ. Աշխարհ. 1797:

¹ Հ. Ն. Ա. Ալիշան, Ղարդանայ հետեւեալ խօսքերէն «գնեալ ի տանէ եղբոր մեջ միջ Մեկնութիւն» (Պոմ., էջ 161), կեզրակացնէ թէ անոր եղբայրն էր Մեկնութիւնը:

² Հմտ. Վանականի մասին գրածս եւ սպա Ղարդանի երկերուն նկատմամբ ըսելիքներս:

նոսիկ կողմանս յարեցաւ ի նա եւ երթեալ ընդ նմա ի վանս նորա ի մեծն Հայս եւ Աղուանս ուսաւ ի նմանէ բազում ինչ» (Պտմ. Հայոց, Գ., էջ 240): Այս խօսքերուն համաձայն վարդան իւր նախնական ուսումն առ ոտս վանականի ի Վիլիկիա կ'առնու եւ ապա զայն անոր թեւերուն տակ կը շարունակէ: Ինչպէս որ անհիմն է վանականի գեգերումը ի Վիլիկիա, որ անոր կենսագրութեան մէջ այս պատճառաւ եւ ոչ իսկ ակնարկուած է, այսպէս եւ անհիմն է վարդանայ ի Վիլիկիա ծնանիլը: Առաջնոյն մէջ Չամչեանի գայթակղութեան քարն եղած է Մխիթար Գօշի Սեւ լեռն ըրած այցելութիւնը (Վիր., էջ 107), իսկ երկրորդին մէջ վարդան Բարձրաբերդցոյ գոյութիւնը:

Ըստ էփնի 1238 ին կամ ըստ իս 1239—1240 ին վարդան սուրբ տեղեաց այցելութեան կը փութայ ի Պաղեստին. «Առաքեաց ընդ թըղթոյն զմասստուն եւ զհանձարեղ վարդապետն, որ աղաւթականութեան աղագաւ երթեալ էր յերուսաղէմ» (Վիր., էջ 162): Մինչ Վիրակոսի վենետիկեան ձեռագիրներու մէջ վերոյիշեալ յառաջաբերութեան մէջ կը պահի վարդան անունը («զհանձարեղ վարդապետն») Ոսկան տէր Գրիգորեան Յովհաննեսեանցի տպագրութեան (էջ 174) եւ մեր Թ. 594 ձեռագրին¹ մէջ որոշակի գրուած է վարդան անունը (անդ թղ. 27բ):

Երուսաղէմի եւ հաւանականագոյնս նաեւ հարեւան քաղաքներու եւ գիւղերու ս. տեղեաց այցելութեամբ ուխտը կատարելէն յետոյ վարդան կը դիմէ Վիլիկիա 1240—1241 ին: Հոս այս միջոցներուն գահին վրայ կը բազմէր Հեթում Ա. իսկ կաթողիկոսական գաւազանը կը կրէր Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցին (1220—1268): Վարդան կը ներկայանայ Հեթում թագաւորին եւ անոր եղբայրներուն եւ արքունական տան հետ սեռն ու մտերմական յարաբերութեան մէջ կը մտնէ: Բայց աւելի ջերմ եւ երկարատեւ կ'ըլլայ իւր տեսակցութիւնը Կաթողիկոսին հետ, որ իւր արժէքը գնահատելով զինքը շատ մը գործքերու մէջ կը նախընտրէ: Վիլիկիոյ մէջ է որ վարդան իշխան անուն քահանային հետ կը ծանօթանայ:

Թէ Ռուբինեանց հողին մէջ վարդանայ գրելը գրական ինչ արդիւնքներ յառաջ բերած է, որմէ կամ ինչ պատճառէ դրդուած՝ այդ վերջէն պիտի նկարագրուի:

¹ Միայն այս ձեռագիրը կը յիշուի, վասն զի իր հիւսիսեամբը մեծ արժէք ունի:

1243 ին Կոստանդին Սոյ մէջ ժողով մը կը համախմբէ, անոր ներկայ կ'ըլլան եպիսկոպոսներ եւ անուանի եկեղեցականներ: Անոնց նպատակը կ'ըլլայ Վիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ կղերականներու եւ ժողովուրդեան մէջ ներս սպրդած զեղծումներու առջեւ թումբ մը դնել նորանոր կամ արդէն եղած, սակայն անտեսուած կանոններով: Հաւանական է թէ վարդան ալ իրրեւարդիւնաւոր ու հանձարեղ վարդապետ (Վիր., էջ 162) սիւնհոգոսին մասնակցութեան արժանի գտնուած է (Տմմտ. Չամչեան Պտմ. Հայոց Գ., էջ 227): Ժողովոյն լուծուելէն բաւական վերջ Կոստանդին կը յօրինէ շրջաբերական մը եւ գումարման կանոնական սահմաններով ի միասին վարդանայ ձեռքով Հայաստան կը յղէ (Վիր., էջ 165):

Այսպէս հինգ տարի Վիլիկիոյ մէջ Կաթողիկոսին թեւ թիկունք ըլլալէ վերջ մայր երկիրը կ'ուղեւորուի վարդան իրրեւ հայրապետին երկրորդ ետը: «Առաքեցի զգա (զվարդան) առ ձեզ... ընուլ զտեղն իմ ոչ ի դրոս կամաց եւ ի խնդրոյ այլ յիմմէ սրտէ եւ յօժար կամաց եւ ի հրամանէ հարկեալ եւ որպէս անդամ ի կենդանի մարմնոյն ցաւօք հատեալ...» (Վիր., էջ 165): Խօսքեր, որոնցմէ վճիտ կ'արտացոլայ հայրապետին սէրն ու յարգանքն ան վարդապետն եւ վարդանայ ցաւը, որով կը հրաժարի Կոստանդինէ: Գուցէ նաեւ վանականի աշակերտը դժուարաւ Վիլիկիայէն ուղած է Արեւելք անցնիլ ինքզինքն իրեն յանձնուած պաշտօնին անատակ զգալով:

Երբ վարդան Հայաստան կը ժամանէ, հոս ի հարկէ իւր ուշն ու զուրուշը կը գրաւէ այն պաշտօնը զոր ստանձնած էր: Ուստի մերթ հոս մերթ հոն կը դիմէ, որպէս զի Սոյ ժողովոյն կանոններն եպիսկոպոսներուն եւ անուանի վարդապետներու ստորագրութեամբն ընդունելի ու պարտաւորիչ ընէ: Ոմանք կամքով ուրիշներն ակամայ յանձն կ'առնուն «ձեռագիր երգմամբ եւ նղովիւք առնել զհրամանն» (Վիր., էջ 173): Ստորագրողներու շարքին մէջ ի մէջ այլոց կը նկատուին Աղուանից Ներսէս Կաթողիկոսը, Բջնոյ եպիսկոպոսները¹, Յովհաննէս Տուեղինը,

¹ «Թուիս Հայոց Չ ազգմամբ եւ հրամանաւ Հողեւոյն օրըր եւ Կոստանդնոյ կաթողիկոսի հաստատեցար զեպիստեակ կանոնքս... Տէր վանական եւ Տէր Գրիգոր Բջնոյ... Չահաթումեան՝ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին 1842, էջ 484 (Բ.) 183) Տմմտ. նաեւ Ազգապրական Հանդէս 1912, Ի Գ. 147: Արձանագրութեան յայտնի է որ այս ատեններս արդէն վարդանի գործքը քիչ յաջողութիւն չէր ունեցած»

Համազասպ Հաղբատայ եպիսկոպոսը եւ Յովհ. Վանկան, որ երկար տարիներէ վերջ բախտը կ'ունենար տեսնելու իւր ձեռնասուն շաղկերտը: Վարդան Կոստանդինէն Տրաֆանգ բերած էր եկեղեցականներուն «Թուղթս ձեռագրել եւ առ իս առաքել ձեռօք իմոյ վարդապետիս» (Կիր., էջ 166): Հետեւողութեամբ Հ. Չամչեանի (Պամ. Գ., էջ 230) Հ. Ալիշան եւ ուրիշները կ'ընդունին թէ Վարդան ստորագրուած «Թուղթն» իւր հետ Կիլիկիա կը տանի «առ հոգեւոր տէրն», եւ հոն բաւական ժամանակ մը կը դեգերի: Այս կարծիքին չեմ կրնար համաձայնիլ, վասն զի Կիրակոսի գործոյն Տէր Գեորգեան-Յովհաննիսեանցի Տրատարակութեան մէջ (էջ 184) եւ մեր Թ. 124, ԹՂ. 105 եւ Թ. 574, ԹՂ. 36. ձեռագիրներուն մէջ որոշակի կը գրուի թէ «Առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ առաքէ առ Կաթուղեկոսն»:

Հ. Ալիշանի համաձայն այս երկրորդ (?) դեգերման առթիւ ի Կիլիկիա թարգմանած է Վարդան Միխայէլ Ասորւոյ պատմութիւնն 1248ին. Այս մասին տես վարը, ուր խօսք պիտի ըլլայ ժամանակագրութեանս վրայ:

Ս. Հոգւոյն «Եւ յՈրդւոյն» բխման հարցին մէջ Վարդան իւր ճշմարիտ աշակերտ մը հետեւած է իւր վարդապետին շաւղկներուն (1251): Մինչ հաւանական կը թուի որ խորանշատի Տիմաթիոս փոխման միջոցին († 1251) գործօքերու բերմամբ բացակայ էր, ապա թէ ոչ Կիրակոս զինքը չէր անտեսեր:

Վարդան¹ Կոստանդինի յանձնարարութիւնը կատարելէ վերջ կը մեկուսանայ յԱնդրէն ի «միայնարանն իւր» (Կիր., էջ 174): Հոս դադար կ'առնու եւ զինքը շրջապատող աշակերտները գիտութեան մէջ կը Տրաֆանգէ, հաւանօրէն գրականութեան ալ կը նուիրուի ինչպէս Հ. Ալիշան կը հակի ենթադրել (Վարդան Յառաջաբան, էջ Գ.): Այստեղ կ'երեւայ թէ ոչ դոյզն ժամանակ մը կ'օթեւանի, անկէ կ'անցնի խորվիրայ, ապա կը փոխադրուի Սալմասովանք, Թեղեկեաց մենաստանը, Հառիճոյ մոխտն, ուր արտասանած է սուրբ Կոյս Մարիամու վրայ ներբողեան մը: Որչափ կ'երեւայ կարճ ժամանակ մ'ալ բնակած է խորակերտի մենաստանը, որուն տաճարին դրան շրջանակին վրայ

արձանագրուած է «Թուիս 2Ա ի հայրապետութեան Տեանն Կոստանդեայ արհի եպիսկոպոսութեան Համազասպայ եւ աշխարհակալութեան եւ զօրապետութեան...» (դրան հիւսիսակողմը սեան վրայ) Կամաւ անմահին Աստուծոյ մէք Ուքանս եւ Պապքանս որդիք Սարգսի թոռն հոգոյն (?) միարանեցաք սուրբ ուխտիս Տրամանաւ աշխարհալոյս վարդապետին Վարդանաւ եւ տէրս եւ միաբանքս ետուն մեզ զՀոգոյն դալտտեան օրն» (Արձագանք 1884, էջ 614):

Բայց իւր գլխաւոր հանգրուանները կ'ըլլան Անդրէի միայնարանէն վերջ խորվիրայ ու Հաղբատ: Վեց տարի ողջ բովանդակ պարապած է Վարդան խորվիրայի մէջ վարպետութեամբ ու գրականութեամբ: Հոս իւր աշակերտներու թիւը կը հասնէր քառասունի (Հայոց Նոր վկաներ, կը հասնէր քառասունի (Հայոց Նոր վկաներ, վարդապետ 1903, էջ 105): Գժբախտաբար անոր աշակերտներու մեծամասնութեան անունը լռուած է:

Մեզի ծանօթ դէմքեր են՝
 ա. Գեորգ Սկեււացի, Սկեււայի պարծանքներէն մին, որ կարեւոր տեղեկութիւններ թողուցած է իւր Վարպետին ու իւր մասին (հմմտ. Այրարատ, էջ 438):

բ. Ներսէս Մշեցի, որ գիտցաւ նոր զարկ մը տալ հայ վանական կեանքի եւ մատենագրութեան:

գ. Գրիգոր Բալուեցի, որ վեց տարի իւր վարպետին հովանաւորութեան տակ կրթուելէ վերջ անկէ վարդապետական գաւազանը կ'ընդունի եւ ի վերջոյ դառն մահ մը կ'ունենայ (Հայ Նոր վկաներ, էջ 105):

դ. Յովհաննէս Երզնկացի, անուանին պէս պէս երկերով եւ շնորհալոյ Մատթէի մեկնութեան շարունակողը, որ զՎարդան իւր հայրը կը կոչէ «Հօրն մերոյ Վարդանայ վարդապետի», (Տաշ. Յուլ. ց, էջ 16)¹:

Վարդանայ ուսուցչապետութեան ժամերը հաւանօրէն աւելի կը սահէին Ս. Գրոց մեկնութեան եւ հարկաւ այն եղանակաւ որ իւր երկերուն մէջ պահուած է: Յիբաւի ունեցած է նա խորին հմտութիւն մը այսպիսի նիւթերու մէջ եւ ջանացած զայն իւր մտքի որդիներուն ժառանգութիւն ձգել: Իւր շատ աշակերտ ունենալուն երկու կէտ ի հարկէ ամենէն աւելի աղագած են իւր բազմակողմանի հմտութիւնն ու իւր սիրելի ու մարգամօտի բնաւորութիւնը: Մինչ իբրեւ հայր մը աշակերտներու

¹ Հ. Չամչեան զՎարդան Մեծ կը միացնէ Վարդան Յոսէֆ-Որդւոյն հետ որ զԳաւթի մուրեցուծէ սաստողներէն մին էր. հմմտ. Չամչ. Պամ. Գ., էջ 233 եւ Կիր., էջ 184:

¹ Հմմտ. Չամչեան, Պամ. Հայոց Գ., էջ 271:

հետ հանդարտորէն կ'ապրի, յանկարծ իւր առջեւը կը բացուի նոր ասպարէզ մը:

1264ին ի ձեռն Շնորհաւոր անուն անձի մը վարդան առ Հուլաղու Էլիանը կը կոչուի¹ եւ ունկնդիր այդ ձայնին Սարգիս ու Գրիգոր վարդապետներու հետ ընկերակցութեամբ Տփլիսեաց Տէրտէր աւագերիցուն կ'երթայ քաջարի զօրագլխին: Անոր քով ուրախութիւնը կ'ունենայ տեսնելու Հայոց Հեթում թագաւորը: Հուլաղու վարդանի վրայ մեծ վստահութիւն ունենալուն անոր առջեւ յարմար պարագայի մը կը պարզէ իւր սիրտը եւ վարդապետը որչափ ձեռնհաս է անոր դարման ու լուսաւորութիւն կ'ընձեռնէ: Վարդան զօրագլխին իրեն հանդէպ ունեցած համակրութենէն ոգեւորուած շնորհքներ կը հայցէ իւր ցաւերու մէջ փորձուած ազգին համար եւ կ'ընդունի²: Երբ երախտապարտ սրտիւ անկէ կը հրաժարի գոռ առաջնորդն անոր յուշարար նուէր կու տայ «բալիշ մի եւ երկու հանդերձ» (Վարդ., էջ 158):

Մէկ տարի յետոյ Հալաղու կը վախճանի եւ անոր քրիստոնեայ կինը՝ Տողուզ գուժը կը հասցնէ Վարդանի ականջը եւ կը հարցնէ թէ արդեօք կարելի է իւր ամուսնոյն համար պատարագ մատուցանել: Հայերն հակառակ Ասորիներու ժխտական պատասխան կու տան (Վարդ., էջ 161): Քիչ վերջ կը մեռնի նաեւ Տողուզ իսթուներ, որ միշտ յարգալից վերաբերմունք մը հանդէպ Վարդանայ տածած էր եւ անոր խորհրդեան համեմատ Ապաղայի խանութեան բարձրանալուն միտած եւ զայն ի գլուխ հանած էր:

Հուլաղու խանին այցելութենէն վերադարձած³ Հաղբատու հռչակաւոր մենապատնին մէջ Վարդան կը բնակի ժամանակ մը: Հոս կը հիւսէ երգ երգոցի ծաղկաքաղ մեկնութիւնն իւր ազնիւ աշակերտակցին Վիրակոսի խնդիրքով: Հոս թերեւս աւանդած ըլլայ անոր Յովհաննէս Գառնեցւոյ պատմութիւնը, որուն հետ անձնական ծանօթութիւն ունէր (Կիր., էջ 201):

¹ Վարդան իւր կենաց այս զեղեցիկ դրուագներէն մին մանրամասն եւ ամփոփառն լինուաւ աւանդած է հմտ. Պամ., էջ 155-159:

² Հուլաղու կը զարմանայ վարդապետին ազքատութեան վրայ եւ կը հարցնէ. «Աշխարհի էր ես զդեցեալ եւ ոչ ոսկի»: Վարդան կը հաւատատէ թէ ինքը «Լուր բարեղայ մի է»: Երբ այն ատեն թաթարներու պետը կ'ուզէ զինքը «մեծացոյցանել», եւ ոսկի տալ, նա կ'ըսէ թէ ոսկին ու հոյն մեղի հաստաք է եւ փոխան անոնց իւր աղքատիքով թեամբ կը խնդրէ «ողորմութիւն ի վերայ աշխարհին»:

³ Այս ատեններս իւր գրած պատմութիւնը աւագակներու ձեռքը կ'իջնայ եւ ինքն ալ գառն փամբ կ'ունենայ:

Հաղբատուն կրկին կ'անցնի ի խորվերայ եւ կը սկսի Գանիէլի մարգարէութեան մեկնութիւնը, զոր կ'աւարտէ Աղջոց վանքն, ուսկի նորէն հաւանորէն «ի դուռն Ս. Գրիգորի» վերայ կ'անցնի:

Այսպէս բազմավաստակ ու աստանդական կեանք մը կը վարէ Վարդան, միշտ կենալով իւր ուսուցչական բեւեռին վրայ: Կքած տարիներու բեռան տակ կը կնքէ իւր մահականացուն: Մաղաքիա արեղայի համեմատ անկա կը փոխուի «ի թուականին Հայոց 21»¹, մինչդեռ Սամուէլի Շարունակողը (էջ 161) կը գրէ «ՌՄԿԹ (1269) Աւագ Սարգիսն մեռաւ: Մեռաւ սուրբ վարդապետն Վարդան»: Ենյն տարեթիւը կը գտնէ եւ Դաւիթ Վանահայր (հմտ., քիչ վերջ), գոցէ Սամուէլի գրքին մէջ: Ունիմ առջեւս արձանագրութիւն մը, որուն մէջ 1271ին Սարգիս մեռած կը նկատուի եւ անոր հոգւոյն համար որդիները պատարագ մատուցանել կու տան՝ «ի թուիս 21 Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Ռքան քարիմադինս եւ եղբայր իմ Պապքան վախարդինս որդիք Սարգսի թոռն Հոգոյն (?) եւ հարան իմ Դապտայ խաթունս գնեցաք զվանքս իւր ամենայն սահմանաքս հողով եւ գրով եւ շինեցաք ի կորոյն եւ զարդարեցաք սպասիք եւ գրեցաք եւ ընծայեցաք եկեղեցոյս զմեր գանձագին հայրենիքն զխանապին դանկն որ միջաւրին էր Շահապին զվերեւն եւ զներքեւն եւ զհարով կողմանն կուղպականովն եւ այգի մի ի Բագրատն զԱյգեհարն եւ զԱյքստին կապն եւ զխաչիխառոյ դ. Գանկն եւ զջաղացս. Հայր Սարգիս եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամենայն շաբաթ աւր գ խորան մեր հաւրն Սարգսի եւս ԻԹԵ եւ մեր 26 պատարագեն եւ դ. աւր Սարգիս արքաունին... Սխիթարիչ գրիչ: (Հրտ., Բասմաջանեանէ՝ համեմատեալ Ջալալեանի եւ Ալիշանի հրատարակութիւններու հետ յՈստան 1901, էջ 234):

Հետեւաբար Սարգիս ու Վարդան յարաբերութեան մէջ են եւ զիրար լուսաւորելու կը նպաստեն:

Ուրիշ խնդիր մ'ալ է թէ ո՞ր ամփոփուեցաւ Վարդանի աճիւնը: Հ. Ալիշան մինչ թովմաս Վանանդեցւոյ խօսքերուն հետեւելով սկզբան Վարդանի գերեզմանը Հաղբատու մէջ կը փնտ-

¹ Ինչպէս Հ. Ղ. Յովհանեան միտ գրած է խօսքս միայն Մաղաքիա Արեղայի Թաթարաց Պատմութեան Պետերբուրգեան հրատարակութեան մէջ կը գտնուի: Հմտ., Հեռագրութիւնը Կախնեաց ամփոփելի վրայ: Վիեննա 1897: Ա. մասն, էջ 242:

ուէր (Վարդան, Յառաջըն, էջ 2) ապա իւր «Արարատին» մէջ (էջ 438) կը հաղորդէ որ «անդ (ի Խորվիրայ) աւանդեն լինել զբիրս մարմնոյ սորա»։ Ինծի շատ հաւանական կը թուի թէ Վարդան Խորվիրայի մէջ թաղուած է, նախ վասն զի Թովմասի խօսքերը պէտք է Վարդան շաղբատացոյ մերձեցնել որ ըստ Խաչատուրոյ ի շաղբատ թաղուած է (Հմմտ. Հ. Ակինեան, Հանդէս Ամս. 1908, էջ 234)։ Երկրորդ վասն զի իւր ծերութեան օրերը հոն կ'անցնէ։ Վերջապէս ունինք վկայութիւնը Վարդան Աշխարհաբերի¹ (Հմմտ. նաեւ Սաղմոսի մեկնութեան մը մէջ գտնուած ծանօթութիւնը, Լուսնայ 1900, էջ 269) եւ Գաւիթ Խորվիրայեցոյ, որուն գրած կնիքակէն կը քաղեմ Վարդանայ մասին հետեւեալ կէտերը. «Բանդի այսմ ամի որում հոճով (1669) էր ձեռնարկեցաք զբայբայեալ եւ հիմանց խախտեալ սուրբ վիրայ... շինել եւ նորոգել եւ ի պատմութենէ գիտեաք որ զի Լուսաւորչի մարմինն է ի ներքոյ հորոյն, նաեւ երկուց սուրբ վարդապետաց Վարդանայ որ է մեկնիչ մեր... եւ Ներսէսի նորին հոգեւոր եղբոր... քակելով հասաք ի սուրբ մարմինս վարդապետաց... իբրեւ թէ ի քուն եւ կամ նոր վախճանեալ անարատ եւ ամբողջ ամենեւին... Վարդանայն բոլորովմբ մորթովն երակներովն ձեռքն ի վերայ կրծքոյն խաչանման եղնգութն եւս ի վերայ։ ... յորժամ լուան եւ տեսնեալ մենայն մեծամեծք երկրիս գրոհ տուեալ եկին եւ կամէին յափշտակել ի ձեռաց մերոց իբր թէ նոցա իցէ եւ առեալ զմարմինն սուրբ՝ բաղում այս կողմն եւ այն կողմն շրջեցին եւ տեսն թէ կաշեա սկեմն խաչաձեւ ի պարանոցի սրբոյն Վարդանայ եւ դաւազանն եւս մօտ ինքեան... եւ մէք ի բաղում պատմութիւնս որոնեալ գտաք որ մեծն Վարդան ի ՉԹԸ թվին էր վաղճանեալ» (Ընդարձակ կնիքակէ հրատարակած է Պալեան ի Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1933)²։

Ահա համառօտ կենսագրութիւնը Վարդան Արեւելցոյ։ Թէ ժամանակակիցներու քով եւ թէ յետնագոյն դարերու մէջ անոր մասին գովասանքներով խօսուած է։ Եւ նա այդ գրուած տիքներու արժանի էր ամէն տեսակէտէ առեալ։ Իբրեւ գործօն անձ մը ժիրաժիր կը սորվի, հոգատարութեամբ կ'աշխատի ի կիլիկիա, անձնա-

նուէր ապարէզ կը նետուի եւ կաթողիկոսին բաղձանքներուն յագուրդ կու տայ բարի արդիւնքով, քաջայոյս կը փութայ խանին վրանը եւ ազգին համար շորհքներ կը հայցէ։ Իբրեւ ընկերական անձ մը կը սիրուի արքունական ընտանիքէն եւ կաթողիկոսէն, իրեն հետ ջերմ կապերով զօղուած էին Վանական վարդապետ, Գրիգոր, Յովհաննէս ու Համազասպ Հաղբատացիները, կիրակոս Գանձակեցի¹, որդիական սէր մը կը տածէին աշակերտներն անոր հանդէպ, իբրեւ վարպետ մը ականաւոր ու արդիւնաշատ կը փնտռուէր ամէն ատեն, ուր իւր ոտքը կը դնէր ուսումնատենչ պատանիներն իբրեւ շանթաճգէ մը քաշուէին։ Իսկ թէ իբրեւ մատենաթանգար մը քաշուէին։ Իսկ թէ իբրեւ մատենաթանգար մը նիւթած ու արտագրած է, անոր հասու կ'ըլլանք երբ երկերուն նկատողութեան անցնինք։

(Շարունակելի...)

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՅԱԿՈՐ ԵՐԷՅ ԹՈՒՍԸ ԹԵՏԻ
1573-1680
(Շարունակելի...)

ԳՐՈՒԹԻՒՆԻՔ։ — Թոխաթեցոյ գրական գործունէութեան լաւ ծանօթ եղած է Ստեփանոս Ռօշթա, որ եւ ունեցած է իւր ձեռքը անոր տաղաչափական գրութեանց հաւաքածոյ մը, տասիրաց պատմութեան, թարգմանութիւնը, Ռօշթա կը գրէ իւր ժամանակագրութեան մէջ յամս 1627 (Կամենից, էջ 137)։

«Յակոր քահանայ Եվդոկիացի (Թոխաթեցի) եկեալ ի Լեհաստան պանդխտական ի քաղաքն Զամօցայ գոյով, զըովանդակ հարիւր յիսուն Սաղմոսն Դաւթի գեղեցիկ եւ քաղցր ոճով, մեկնութիւն ուսանաւորս արար, նաեւ զբազում խօսս Ս. Գրիգորի Մարեկացոյն տաղաչափականս շարագրեաց, այլ եւ զզանազան տաղս վասն կենաց մարդկան, եւ զըջման եւն. յայսմ ամի աւարտեաց զայստիկ, զորս առ ձեռս ունիմ»։

¹ Վարդան երախտապարտ սիրտ մ'ունէր եւ իրեն հանդէպ բարեմիտ գանու ողորմուն անզայ շէր մար, այլ կը հատուցանէր փութարէն մը երգելով կաթողիկոսին ու թողաւորին անունը (Պամս, էջ 163), հօշակելով Վանականի անունը (անգ, էջ 146) եւ կատարելով ուրիշներու խնդիրքն, ինչպէս մեկնացոյ յերեւան կու գայ։

¹ Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 420.
² Չեմ գիտեր ուսկէ գրուած Հ. Յովհաննէան կ'ըսէ «հաւանական կ'երեւայ ի վանս Հաղբատայ կամ Արարիէ» մտած ըլլայ Վարդան. Հմմտ. Հետգա., էջ 241։